

Олена Токман

ТОКМАН Олена Вікторівна — аспірант кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії

НОВИЙ ГУМАНІЗМ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Проблема гуманізму постає сьогодні надзвичайно гостро як у теоретичному, так і практичному планах. Незважаючи на те, що гуманізм пройшов довгий духовний і соціальний шлях свого розвитку, необхідно переглянути його контури з точки зору динаміки світового розвитку. Концепція “нового гуманізму” стає однією з невідкладних проблем, бо сьогодні мова йде про виживання не окремої людини чи регіону, а всієї людської цивілізації. Новий тип гуманізму намагається віднайти “нову людину” (Е. Фром) світового співтовариства і набуває глобальної проблематики.

Шалений спалах розвитку комп’ютеризації, роботизації, перенасичення інформацією підкреслює безперечність рамок науково-технічного прогресу. Але його максимальна і реальна цінність може бути забезпечена лише тоді, коли досягається високий рівень взаємодії з людиною. Ми маємо змінити акценти таким чином, щоб на першому місці була людина як головна цінність, щоб людина в повному сенсі стала мірою всіх речей, у тому числі і мірою всіх наук та будь-якого прогресу.

Реалізація гуманістичних ідеалів не може бути відкладена на подальшу перспективу. Немає і не може бути високого рівня економічного розвитку, досягнення якого саме по собі забезпечували б реалізацію цих ідеалів. Гуманістичні начала, повагу до прав і гідності особистості, до її свобод неможливо привнести в суспільне життя ззовні. За своєю суттю процес суспільного розвитку має бути процесом росту і формування цих ідеалів, інакше немає сенсу говорити про прогресивний розвиток. Не можна жертвувати життям людини заради майбутнього. Сьогодні ми маємо виходити з того, що гуманізм безперервно розвивається в залежності від особливостей того чи іншого етапу розвитку суспільства, контексту в історії культури, науки, моральності.

Людство переживає переломну епоху, аналогу якій не було в історії; епоху, котра характеризується цілим комплексом проблем та загроз планетарного і глобального характеру. На скільки воно (людство) зможе позбавитися цілого ряду ілюзій і стереотипів, залежить відповідь на питання, продовжиться чи катастрофічно завершиться розвиток земної цивілізації. Звичайно, реальна картина процесів, які відбуваються у світі значно складніша, але їх філософське значення саме в цьому. Тому як одна з необхідних сторін гуманізації суспільного прогресу є “тісне сплетіння” людини з науково-технічним прогресом, з високими технологіями. Лише тоді ми зможемо констатувати їх безперечність.

Класичний гуманізм, як відомо, пов’язується насамперед з епохою Відродження, хоч формування його можна простежити ще з часів античності. Класичний гуманізм проголосив людину найвищою цінністю. Але зробивши це, він загострив проблему виміру людяності, тобто так чи інакше торкнувся проблеми антропологічного обґрунтування.

Класичний гуманізм був витриманим у традиціях європейського раціоналізму, що фактично призвело до ототожнення людяності лише із такою її однією рисою, як раціональність. Не будемо стверджувати, що процес формування класичної парадигми відбувався винятково завдяки внутрішній логіці раціонального дискурсу. Безумовно, на формування парадигми класичного гуманізму значний вплив мала сама соціокультурна дійсність, традиції європейського життя. Адже філософська рефлексія, якою вона постає в італійських гуманістів ренесансної доби, є безумовно і відповіддю на потреби того дня.

Парадоксом є те, що ренесансний гуманізм сам був викликом середньовічній схоластиці, абстрактності її філософських рефлексій.

Амбівалентність гуманізму в розумінні італійського Ренесансу полягала у тому, що, з одного боку, це був виклик Богові, це було духовне розкріпачення людини, але з іншого, і це стало з перебігом часу більш помітним, гуманізм, що будувався на індивідуалізмі, набував рис асоціальності, рис виклику вже не Богові, а суспільству.

Ще наприкінці XIX ст. пролунали протести проти раціоналізації людської “людяності”: і філософія життя, і екзистенціалізм, а потім і психоаналіз чітко визначились як опозиція традиційному раціоналізмові європейської філософії і європейської культури в цілому. По суті, це означало й своєрідний виклик традиційному гуманізмові, побудованому на раціоналістичному підґрунті. Необхідно було змінити саме уявлення про людину, специфіку людського існування, навіть людяність.

Таким чином, “новий гуманізм” — вимога, науковий реальний гуманізм, який розвивається в тісному зв'язку із закономірностями прогресу сучасного людства і самої людини в контексті соціально-економічних, науково-технічних і культурних перетворень для побудови нової цивілізації. Реалізація таких цілей можлива лише в умовах демократії та свободи, прагнення до планетарного миру і міжнародної співпраці, які зараз є самоціллю кожного суспільства.

З глибинною критикою усталених уявлень про гуманізм у другій третині XX ст. виступили М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, А. Швейцер та ін. Так, М. Гайдеггер вважав, що широко вживане у середині XX ст. поняття гуманізму передбачає низку інших світоглядних уявлень та понять, значна частина яких спирається на метафізичне розуміння людської сутності [7, с.197]. Тобто, для того, щоб зробити висновок про гуманістичне значення певних ідей, міжлюдських відносин або соціальних явищ та інститутів, необхідно мати уявлення про сутність людської істоти.

Гуманізм як абсолютне для людини світовідношення, який передбачає людяність людини на основі її близькості до буття, також не може бути, за думкою М. Гайдеггера, виражений мовою повсякденності; він може бути досягнутий лише в екстатичному переживанні людини, коли вона залишається наодинці з буттям, та ще й до того ж на межі буття та небуття. Тому будь-які попередні метафізичні уявлення про світ, враховуючи й метафізику відчужуючої соціально-комунікативної повсякденності, заважають перебувати в істині буття. Тобто, у сучасному контексті у повсякденній діяльності людина, а також засновані на гуманістичних засадах групи людей мають орієнтуватися не на обмежені бажання, пристрасті, а на найвищі духовні цінності, котрі спрямовані на збереження життя на Землі, спонукають людину, все суспільство в цілому до духовного самовдосконалення.

Зазначаючи впливу соціально-політичних подій XX ст. (революційні потрясіння та світові війни), котрі поставили під сумнів традиційні європейські уявлення про автоматичне спрацьовування в цивілізованому суспільстві ідей традиційного європейського гуманізму, усвідомлюючи глибинні архетипи світової культури і продовжуючи екзистенціалістські мотиви філософії М. Гайдеггера, французький філософ Ж.-П. Сартр запропонував глибокий перегляд уявлень про внутрішні механізми свідомості суб'єкта, людські цінності та вчинки. Ж.-П. Сартр вважав, що необхідно вийти за межі когнітивного і наблизитись до безпосереднього ставлення Я до самого себе, що головною здатністю свідомості є бути, а не пізнавати [4, с.121, 123]. Як і М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр вважав, що не існує метафізично освоєваної природи людини; людина — насамперед проект, те, чим вона хоче стати, і що вона з себе робить, якою вона себе вибирає [4, с.323; с.210]. Кожний конкретний індивід, вибираючи власний життєвий шлях, конструюючи його з послідовних моральних вчинків, власною відповідальністю робить внесок у те, якою буде людина взагалі, вона весь час засуджена винаходити людину як таку [4, с.323, 328]. Ми самі обираємо наше буття; людина завжди незавершена, вона постійно виходить за власні межі, перебуваючи у центрі цього виходу за власні межі; при такому трансцендуванні за власні межі людина є метою й вищою цінністю суспільства, у чому, власне, й полягає гуманізм [4, с.331, 343].

Визначальним у філософії Ж.-П. Сартра є її практичний характер, орієнтованість на моральний вибір людини. Наскільки людина вибирає себе людиною, настільки вона нею є. Отже, цілеспрямований моральний спосіб життя, постійна робота над собою і трансцендування

за межі власних прив'язаностей — це вже подібно до принципів яма та ніяма ступенів морального вдосконалення в індійській філософії. Завдяки такій морально-духовній повсякденній практиці суб'єкт долає поверхові нашарування повсякденності, сягає вищих людських цінностей. Хоча сартрівський суб'єкт, перебуваючи в постійній негачії конкретних форм буття, приходить до наступних конкретних форм, не спиняючись у певному абсолютизуючому стані самодостатності, подібно до стану самадхи в східній філософії та духовній практиці, людина за Ж.-П. Сартром, весь час проектує себе й реалізує ці проекти власним моральним життєвим вибором у постійній боротьбі з повсякденністю.

Е. Фромм розглядає проблему гуманізму як проблему реалізації потенціалу людини в умовах свободи як від детермінізму технологічного, механізму індустріальної виробничої системи, так і від примусового детермінізму регресивно-де-градаційних механізмів людської психіки тих індивідів, яким не вдалося повною мірою розвинути свої людські якості.

Антигуманні відносини, на думку Е. Фромма, можуть нав'язуватися не тільки в економічній, а й у світоглядно-ідеологічній сфері. Так, у момент свого виникнення всі значні релігійні течії були гуманістичними, зорієнтованими на розвиток творчої духовності індивідів, на вільне й осмислене здійснення ними морального вибору. Однак подальший розвиток релігійності призводив до підпорядкування особистості церковній ієрархії, до домінування механічних ритуалів над духовним сенсом релігійності [6, с.158, 162].

Часто-густо людина, за Е. Фроммом, сама себе доводить до стану регресії та неврозу, якщо своєчасно не робить мудрих та мужніх вчинків, не здійснює високоморального вибору [5, с.105, 106]. Якщо ж людина має мужність своєчасно зробити вибір на користь добра, то вона позбавляється найрізноманітніших залежностей й детермінізмів у момент прийняття життєво важливих рішень [5, с.97, 98]. Важливо, щоб людина усвідомлювала той момент, коли вона насправді приймає рішення, а не просто експлікує його у внутрішньому або зовнішньому дискурсі [5, с.103]. Проблема вільного вибору щодо прийняття життєво важливих, доленосних рішень, яку розробляли Ж.-П. Сартр та Е. Фромм, знайшла свій розвиток у сучасних соціально-синергетичних концепціях.

Таким чином, Е. Фромм розглядає питання свободи вибору людини й прийняття нею екзистенціально та соціально значущих рішень як одне з найважливіших у визначенні того, чи є та чи інша соціально-економічна система, релігія, національна ідея гуманними, чи ні. Розглядає він і певні психологічні механізми реалізації свободи вибору і здійснення високоморальних вчинків.

Проте в останню третину XX ст. відбулася зміна і наукової, і соціально-організаційної парадигми. Посилення тенденцій постіндустріалізму вивільняє людину з жорсткого конвеєрного виробництва, робить її більш творчою, вільною, менш втягнутою у виробничий механізм; суспільство стає більшою мірою гнучкою, самоорганізованою знизу системою. Вражаючим тут є те, що процес утворення складних структур переважає процес їх розпаду у кількісному співвідношенні, котре приблизно дорівнює “золотому розрізу”, відкритому ще в античній культурі. Це означає, що порядок у Всесвіті з плином часу все більшою мірою переважає хаос.

Та слід відзначити, що концепція сучасного неогуманізму перебуває в стадії формування, і лише він здатний, на думку А. Печчеї, забезпечити трансформацію людини, зрозуміти та піднести її якості і можливості до рівня, котрий відповідав би новій зрослій відповідальності людини в цьому світі. Цей Новий Гуманізм повинен бути не лише співзвучним набутій могутності людини і відповідати зовнішнім умовам, що змінилися, а й мати стійкість, гнучкість і здатність до самооновлення [3, с.211]. Практично всі системи (релігійні, світоглядні) включають у себе елементи гуманізму, але в тому вигляді, в якому він використовувався розрізненими культурними спільнотами. У наш час, коли фіксується маса антигуманних процесів, має реалізовуватися такий гуманізм, який враховував би багатоманітність соціальних і культурних особливостей і міг звести їх до всезагальних людських цінностей. Неогуманізм повинен виправдати прагнення кожної людини не лише виживати, а й гідно жити в нових, ускладнених умовах та в сучасних умовах інтернаціоналізації соціального буття. Він стверджує

не лише необхідність гуманізації внутрішнього світу гуманізму, а й природної і соціальної сфери.

Якщо традиційне тлумачення гуманізму полягає в тому, що це сукупність поглядів, які виражають гідність і цінність людини, її право на вільний розвиток, який стверджує людяність у відносинах між людьми, то новий гуманізм базується на певному розумінні майбутнього людини і людства.

Якщо в античності та середньовіччі людина прагнула до чогось вічного; в епоху Нового часу — до теперішнього та майбутнього, то нині вона орієнтується на майбутнє, на те, що сама може створити. “Техне” (грец. — вміння, мистецтво, ремесло) не є основою для наукового пошуку сенсу буття, а стає фундаментом того, що визначає можливе і належне. Адже людство все більше відчуває кризу, крах традиційної системи цінностей, а це є підтвердженням усвідомлення людиною власної пригніченості, “неправильності”, “несправедливості” власних соціальних відносин, суспільства, в якому вона живе. Поступово стає зрозумілим, що гуманізм з його орієнтацією на окрему особистість, на індивіда виявляється неспроможним адекватно вирішити долю людського суспільства в сучасних мінливих умовах.

Сучасна масова цивілізація має високорозвинену індустрію, засоби масової інформації, масову культуру. З одного боку, це, безперечно, розширює соціальні зв'язки, а з іншого — послаблює, навіть знищує традиційні (сімейні, професійні) зв'язки. Якщо традиції “оберегали” людину, вона покладалася на них, то сьогоднішня стрімко зростаюча нестабільність життя, мінливість буття породжують відчуття невпевненості, тривоги і навіть страху. І що найголовніше — масова цивілізація сучасності знеособлює форми соціального життя. Людина перетворюється у функції технобюрократичного апарату, вона втрачає субстанційний зміст свого життя (К. Ясперс). Зрозуміло, що така соціально-духовна ситуація сприяє посиленню гуманістичних засад і спонукає науковців повернутися до проблем людського роду, його соціального й онтологічного статусу, його долі і місця в суспільстві.

Свого часу Арістотель сформулював ідею гуманізму в двох основних положеннях: людина — істота раціональна та людина — істота політична (суспільна). Тобто, людина є людиною лише завдяки розуму та її перебуванню в суспільстві. Саме воно є умовою фізичного існування особистості та її інтелектуального і морального розвитку. Разом з тим, вона постійно має застосовувати свій розум до себе і суспільства не лише заради власного удосконалення, а й заради поліпшення соціальних умов свого життя та життя інших людей. Щастя людини не в тому, щоб володіти більшістю, а бути структурним елементом цієї більшості (Е. Фром). Людина має прагнути не до влади, не до верховенства над іншими людьми, а до солідарності з ними. Вона має відповідально усвідомлювати, що всі негативні наслідки науково-технічного прогресу і зокрема екологічна катастрофа — результат діяльності самих людей. Тому сьогодні людина має радикально змінити свої ціннісні установки щодо природи та навколишнього середовища і чітко зрозуміти, що цивілізація виступає як органічна єдність природи і суспільства. Не тільки природу можна пристосовувати до потреб людини, а й, навпаки, культурна еволюція та розвиток взагалі мають підпорядковуватися натуральній еволюції природи.

Гуманізм не є суто інтелектуальним витвором групи освічених людей, котрі з певних моральних, релігійних та естетичних міркувань вирішили створити якесь штучне утворення — гуманізоване суспільство. Сучасна наука доводить, що правильно витлумачений гуманізм є могутнім чинником гармонізації не тільки суспільного буття, а й відносин людини з довкіллям. Так, антропний принцип, якого дотримується сучасна наука, встановлює, що якби певні фізичні константи хоча б на декілька відсотків відрізнялися від тих, котрими вони в дійсності є, виникнення атомів, молекул і, відповідно, біологічного і соціального життя було б неможливе. З цього випливає, що виникнення складних форм соціального, культурного і духовного життя хоча і є дуже малоімовірною подією у Всесвіті, але не є випадковою, і що процеси утворення складних форм переважають над процесами руйнування цих форм. Отже, найважливіші принципи соціальної та екологічної етики певним чином відповідають фундаментальним закономірностям природного буття і можуть бути використані як найважливіший ресурс виживання та розвитку соціобіосфери. Тому і гуманізм у контексті сучасної науки набуває

несподівано глибокого обґрунтування. Гуманізм у такому розумінні є не тільки одним з найважливіших принципів етичної поведінки, а й людським відповідником принципів природного буття.

Також необхідно враховувати, що процеси деградації навколишнього середовища не знають територіальних кордонів. Люди, народи, нації, держави мають відчуті, що потрібна загальна, єдина концепція виживання. Вона повинна базуватися на чіткому уявленні, що людство єдине, що воно живе на єдиній планеті Земля, а для цього необхідний новий міжнародний економічний, соціальний, культурний і науковий порядок. На зміну залежності і пануванню мають прийти незалежність та взаємозалежність, наявність солідарності — між людьми та народами. Тому, щоб прогрес носив конструктивний характер, ми повинні поєднати гуманізм, науку і мораль, повинні дивитись на зміни і втілення інновацій з точки зору людяності та універсалізму, бо інакше вони не матимуть сенсу. Разом з тим, потрібно враховувати, що і гуманізм, не маючи наукового підґрунтя, практичного змісту, соціального пафосу, також може втратити свій реальний зміст.

Інколи гуманізм розуміють як надання індивідові певних благ матеріального, соціального й культурного характеру, як реалізацію прав людини, які їй повинна забезпечити правова держава. У широкому розумінні гуманізм передбачає, що держава лише створює загальні правові умови для громадян і громади індивідів, солідарного громадянського суспільства, котре власними зусиллями реалізує людський потенціал, що забезпечувало б цьому індивідові або спільності можливість самостійно розв'язувати питання екологічної безпеки, матеріального забезпечення, вибору і реалізації такого соціально-політичного режиму, котрий створював би передумови політичної, економічної і культурної свободи кожному індивідові за умови, що він не порушує свободи інших.

Звичайно, мова йде не про те, щоб сформулювати стійкі, догматичні ідеологічні установки, а про “екзистенційний заклик” до людини, про її сутнісне прагнення до реалізації цінностей, які надали б сенсу її буттю. М. Гайдегер справедливо стверджував, що якщо “техне”, “конструювання” святкують тріумф, людині погрожує втрата духовної стабільності. Тому головним для сучасної людини є переосмислення сущого та істини буття. А це можливо лише з позицій “вічних”, “абсолютних” цінностей. Такі цінності, беззаперечно, є. Людство завжди апелювало до доброчинності, мудрості, добра; поважали такі людські риси, як благородство, співчуття, вірність; цінили прекрасне — музику, літературу, мистецтво. У будь-якому випадку людина має усвідомлювати: лише вона сама дає собі шанс. Ф. Ніцше вважав, що в кожній людині є свій “фундаментальний промах”. Це означає, що особистість — істота з невизначеними, а тому й з необмеженими можливостями. Це відрізняє її від інших живих організмів, які не здатні вийти за встановлені рамки, характерні для її виду. Це означає, що гуманізм не коріниться в біологічній природі людини, він не дається їй з народженням. Кожному індивідові окремо потрібно засвоювати істини, які вироблялися тисячоліттями.

Сучасний універсальний гуманізм як гуманізм “планетарний” визнає людське життя як вищу цінність сучасного розвитку, орієнтує на створення умов, які сприяють максимальному розвитку всіх потенцій людського духу і розуму.

Література

1. Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи / Пазенок В.С., Лях В.В., Соболев О.М. та ін. — Київ, 2001.
2. Кувакин В.А. Твой ад и рай: Человечность и бесчеловечность человека (Философия, психология и стиль мышления гуманизма). — Спб., М., 1998.
3. Печчеи А. Человеческие качества. — М., 1985.
4. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм — это гуманизм // Сумерки богов. — М., 1990.
5. Фромм Э. Душа человека. — М., 1992.
6. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. — М., 1990.
7. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и бытие Статьи и выступления. — М., 1993.

Надійшла до редакції 18.07.2004 р.